מנורת המאור — דרכי הענווה

הענוה היא על שלשה דרכים.

הדרך האחת. להיות האדם צנוע וענו כנגד הב"ה וכנגד תורתו הקדושה.

הדרך השנית. להיות האדם ענו עם בני אדם.

הדרך השלישית. להיות האדם ענו בינו ובין עצמו.

הדרך האחת. צריך האדם להיות צנוע וענו כנגד הב"ה וכנגד תורתו הקדושה. כיצד, צריך אדם להבהל ולהתבייש מלפני הב"ה, ויעבוד אותו תמיד בכל לבו ובכל נפשו, ותהיה יראתו על פניו, ויכיר שבראו יש מאין וכוננו, שנא' (דברים לב, ו) הוא עשך ויכוננך, וצוה עליו לעשות רצונו ומאמרו. ויכלם לעשות עבירה אפי' בינו לבין עצמו, ויהיה צנוע וענו כנגד הב"ה, שהוא צופה ומביט כל מעשה בני אדם, ועיניו משוטטות בכל הארץ, ולא יוכל האדם לברוח מפני פחדו ומפני זעמו, ואין לו מנוס ולא מפלט להסתר ביום חרונו כי אם בעשיית מצותיו, שנא' (תהלים קלט, ז) אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח. לפיכך ישתדל אדם להיות צנוע וענו, וירגיל את עצמו ללכת בדרכי החכמים, בצניעות ובענוה. ובכל דור ודור היו החכמים והחסידים משתדלין להנהיג את עצמן במדת הצניעות, כגון ר' יוסי שהיה מתפאר ואומ', לעולם לא ראו קורות ביתי אימרת חלוקי. לפיכך לא יעמד אדם ממטתו ערום, אלא יקח את חלוקו ויכניס את ראשו בבית צואר שבו, ויכניס את זרועותיו בבתי הידים כשהוא במטתו, וילבשנו כשהוא מכוסה, ואחר כך ילבש את בגדיו. ויתנהג כך תמיד בין ביום בין בלילה, ואפי' בחדרי חדרים או בבית האפל. והכל גלוי לפניו כחשיכה כאורה, דכתיב (זכריה ד, י) עיני ה' המה משוטטות בכל הארץ, וכתי' (משלי טו, ג) בכל מקום עיני ה' צופות רעים וטובים, וכתי' (משלי ה, כא) כי נכח עיני ה' דרכי איש. לפי' לא יגלה אדם את בשרו, מפני כבוד השכינה.

ולא יגלה עצמו אפי' בבית הכסא. וכשיכנס לעשות צרכיו יצניע את עצמו, וכל המצניע את עצמו בבית הכסא ניצול מן הפורענות. כדגרסי' בפרק הרואה א"ר תנחום בן חנילאי, כל מי שהוא צנוע בבית הכסא ניצול משלשה דברים, מן המזיקין ומן הנחשים ומן העקרבים. ויש אומ' אף חלומותיו מיושבין עליו. מפני שהיה שאול צנוע בבית הכסא ניצול ממיתה משונה, כמו שכתבתי למעלה. ולא יפשוט את בגדיו כשישב להפנות מעומד, אלא כשהוא יושב, ואז יגלה את עצמו לאחוריו שני טפחים ומלאחוריו טפח. והאשה מגלה מאחריה טפח בלבד ולמפניה לא כלום, לפי שהאשה קרובה לניוול יותר מהאיש, ולפיכך צריכה ליזהר ביותר. ולא יקנח בימין אלא בשמאל, מפני שאוכל בימין ומבאר בה טעמי תורה. ויתרחק בשעה שיפנה מכל אדם, ויכנס חדר בחדר לפנים מן המערה, ויפנה שם, ואם יפנה אחורי הגדר ירחיק, כדי שלא ישמע קולו אם נתעטש. ואם נפנה בבקעה יתרחק, בכדי שלא יראה חבירו בשרו. ולא ידבר כשהוא ישב להפנות אפי' לצורך גדול. וכתב הרמב"ם והנשים מדברות עם חברותיהן כשהן בבית הכסא, כדי שישמע האיש דבורן ולא יכנס לשם עד שיצאו. ע"כ. וכדרך שנוהגין צניעות בבית הכסא ביום, כך נוהגין בלילה. ולא ישתין מעומד ולא על גבי קרקע, אבל משתין הוא בעפר תיחוח. ולא ישתין כשכלי או דבר אחר בידו, שמא יתיזו ניצוצות על רגליו ויראה ככרות שפכה, ונמצא מוציא לעז על בניו שהם ממזרים. ולא יאחז באמה ומשתין אלא מן העטרה ומלטה, ואפי' הוא נשוי אשה, דתניא כל האוחז באמה ומשתין כאלו הביא מבול לעולם, שנא' (בראשית ו, יב) וירא אלהים את הארץ והנה נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ, וכתיב בתריה (בראשית ו, יד) עשה לך תבת עצי גפר וגו'. מאי כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ, שהיו מנאפים ביד. והאוחז באמה ומשתין איפשר שיבא לידי חמום ותאוה.

לפיכך צריך אדם להיות צנוע בכל ענייניו, ויעלה על לבו שהוא עתיד ליתן את הדין על כל מעשיו, ויכלם מהב"ה ולא יעשה עבירה, וידע וישכיל שסופו ליענש עליה, ובשעה אחת תשתנה צורתו ותכבד עליו נפשו ויקוץ בחייו, ויפטר מן העולם הזה, ויעזוב כל רכושו ולא יועילו כספו וזהבו, ויצא מן העולם הזה נעור ורק, ולא יוליך בידו כי אם כשרון פעליו. ואם ייתבייש ויכלם בעולם הזה מלפני הב"ה, ולא יעשה עבירות, אין מביישין ואין מכלימין אותו בעולם הבא. שכשאדם נפטר מן העולם הזה מלא עונות וריקן מזכיות, יבוש ויכלם ממעשיו הרעים לפני הב"ה ולפני החסידים שעבדו הב"ה ולא חטאו לפניו. והוא שאז"ל אוי לה לאותה בושה, אוי לה לאותה כלימה. ויתנהג ג"כ בענוה וצניעות כנגד התורה, ולא ידבר בדברים בטלים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, מפני כבוד התורה שנדרשת בהן, ולא יגלה את בשרו בבית הכנסת ולא בבית המדרש ולא במקום שיש בו ספרי הקדש, מפני הענוה.

שנית. צריך להתנהג בענוה עם כל אדם ויקבלם בסבר פנים יפות. דתניא אם נתן אדם לחבירו כל מתנות טובות שבעולם ופניו כבושות לארץ, כאלו לא נתן לו כלום, אבל המקבל פני חבירו בסבר פנים יפות, כאלו נתן לו כל מתנות טובות שבעולם, ואפי' לא נתן לו כלום. לפי' ישפיל אדם את עצמו עם הבריות, ולא יתגדל עליהם, ויחשוב עצמו שהוא עני מכולם, ושהוא צריך לכולן, ואין אחד מהם צריך לו. לפי שלא תתכן מחית האדם ולא פרנסתו אלא עם הבריות. ואם ישפיל עצמו בכל ענייניו, יגיע למדות טובות מצד הב"ה ומצד בני אדם, ואם יתגאה, יפסיד העולם הבא מצד הב"ה והעולם הזה מצד בני אדם.

שלישית. צריך אדם להיות ענו בינו לבין עצמו, ויבוש מעצמו ויכלם לעשות דבר שיש בו חטא, ולא נבלה, ולא להרהר במחשבות רעות ולא בהרהורים רעים. ואם עשאן כבר יפרוש מהן. ויזכור כל שעה ושעה יום המיתה, ושהוא האדם הבל וריק רמה ותולעה בחייו, כ"ש במותו. ונמשל האדם בחייו לחומר, לעפר, למים, ולרוח, ולחציר, ולבהמה. לחומר, שנא' (איוב י, ט) זכור נא כי כחומר עשיתני. לעפר, שנא' (תהלים קג, יד) כי הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו. למים, שנא' (שמואל ב יד, יד) כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו. לרוח, שנא' (תהלים עח, לט) ויזכור כי בשר המה רוח הולך ולא ישוב. [לחציר, דכתיב (תהלים קג, טו) אנוש כחציר ימיו]. לבהמה, שנא' (תהלים מט, יג) ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו. ולא עוד אלא שנמשל להבל שאין בו ממש, שנא' (תהלים סב, י) אך הבל בני אדם כזב בני איש. ומה יתרון לאדם בעולם הזה וכל ימיו מכאובים, ואפי' יחיה בטוב ובנעימים ויאריך ימים במעדנים, סופו למות. ועוד נמשל האדם בעולם הזה לזרע דגן שנזרע בשדה, שהוא מזומן לכמה מקרים רעים, בצורת, שדפון, ארבה, חסיל, ברד, שלג, קרח שלא בזמנו, אש, שן בהמות, זרם מים, שטף נהרות, ואם ינצל מכל המכות הללו, מה הוא סופו, הלא הקצירה. כך הוא האדם בעולם הזה, עני ומעונה, נוגש ונענה, נרדף ונהדף ונדף, יגע ועמל ואמל, קשה יום, מזומן לכמה חולאים, לכמה מקרים, לכמה מכות, לכמה פצעים, לכמה מיתות משונות, לצמא, לעירום, לידי צורך לבריות. ואם ינצל מכל אלו ויאריך ימים ויזקין, מה הוא אחריתו, הלא המות. נפשו בטוב תלין וגו'.

וגרסי' בויקרא רבה איש כי יהיה זב מבשרו, הה"ד וזכור את בוראך בימי בחורותיך. דרש ר' עקיבא, וזכור את בוראך, בארך, בורך. בארך, זו ליחה סרוחה, בורך זו רמה ותולעה, בוראך זה מלך מלכי המלכים הב"ה, שאתה עתיד ליתן דין וחשבון לפניו. בימי בחורותיך, בימי טליותיך, עוד דחילך עלך. עד אשר לא יבאו ימי

הרעה, אלו ימי הזקנה. והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ, אלו ימות המשיח, שאין בהם לא זכות ולא חובה. עד אשר לא תחשוך השמש, זה קלסתר פנים. והאור זה המצח, והירח זה החוטם, והכוכבים אלו ראשי הלסתות. ושבו העבים אחר הגשם, ר' לוי אמר תרתי, בא לבכות זלגו עיניו דמעות, בא להטיל מים גללים מקדימים אותו. ביום שיזועו שומרי הבית, אלו ארכובותיו. והתעותו אנשי החיל, אלו צלעותיו. ר' חייא ור' נחמיה אומר', אלו זרועותיו. ובטלו הטוחנות, זה המסס. כי מעטו, אלו השינים. וחשכו הרואות בארובות, אלו העינים. ר' חייא ור' נחמיה אומרים, אלו כנפי הריאה, שמשם הקול יוצא. וסוגרו דלתים בשוק בשפל קול הטחנה, שאין המסס טוחן. ויקום לקול צפור, [הדין סבא, כד שמע קול צפרין מציצין, אמר בליביה ליסטין אתאן למקפחא יתי. וישחו כל בנות השיר, אלו שפתותיו. ר' חייא ור' נחמיה אומר', אלו הכליות, שהן חושבות והלב גומר. גם מגבוה ייראו, הדין סבא די קא כד צווחין ליה, אזיל לאתר פלן ושאיל, אית תמן מסקין ואית תמן מנחתין. וחתחתים בדרך, ר' אבא בר כהנא אמר, חתיתא של דרך נופלת עליו, כדא' אנכי הולך בדרך כל הארץ. וינאץ השקד, אלו הקרסולין. ויסתבל החגב, זו לוז של שדרא. ותפר האביונה, זו התאוה. כי הולך האדם אל בית עולמו, מלמד שכל צדיק וצדיק יש לו עולם בפני עצמו. וסבבו בשוק הסופדים, אלו התולעים. עד אשר לא ירתק חבל הכסף, זה חוט השדרה. ותרוץ גולת הזהב, זו הגולגולת. ר' זירא אומר, זו גרגרת. ותשבר כד על המבוע, זה הכרס. ר' חייא בריה דרב פפי ור' יהושע דסכנין בשם ר' לוי, לאחר שלשה ימים כריסו של אדם נבקעת ומוסרת לפה ואומרת לו, הא לך מה שגזלת וחמסת ונתת בי. וישוב העפר אל הארץ כשהיה, [ר' פנחס ור' חלקיה] בשם ר' סימון, אימתי הרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, כששב העפר על הארץ כשהיה.

לפי' צריך אדם תמיד לחשוב בלבו עניינים אלו, ואז יחשוב את עצמו למאומה, וישיג מקצת שלימות הב"ה שאין בו אחת מכל המדות הללו, וינצל ממדת הגאוה. ויזכור תמיד שהב"ה בראו לעובדו ולעשות רצונו, שנא' (ישעיהו מג, ז) כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו. והאדם ביד הקב"ה כחומר ביד היוצר, שנא' (ירמיהו יח, ו) הכיוצר הזה לא אוכל לעשות אתכם וגו', וכתי' (ישעיהו מה, ט) הוי רב את יוצרו חרש את חרשי אדמה היאמר חומר ליוצרו מה תעשה, וכן איוב אומר, זכור נא כי כחומר עשיתני ואל עפר תשיבני, הלא כחלב תתיכני וכגבינה תקפיאני, עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תשוככני, חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי.

הנה ביאר בפסוקים אלו שמונה עניינים שבאדם, שבשבילם צריך לחשוב בלבו פחיתות עצמו וחלישות איבריו וחסרונו ושפלותו. וישפיל גאותו לפני הב"ה ויודה תמיד וישבח לשמו, לו לבדו נאוה תהלה ולו לבדו הגדולה והגבורה, ולו נאוה תהלה, שנא' (תהלים צג, א) ה' מלך גאות לבש לבש ה' עוז התאזר אף תכון תבל בל תמוט, והאדם בעולם הזה ראשיתו הבל ואחריתו הבל.

ואלו הן השמונה עניינים שאמרתי.

ראשון. הלא כחומר עשיתני. ברא הב"ה את האדם הראשון מחומר והיה שורשו עפר מן האדמה, שנא' (בראשית ב, ז) וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, וברא הב"ה בעפר לחות ועשאו כחומר, שנא' (ירמיהו יח, ו) כי כחומר ביד היוצר כן אתם בידי. וזו תוכחה גדולה. מי שהוא כחומר ביד היוצר היאך יתגאה, כי מה כחו ומה גבורתו, או מה הוא חשיבותו, לפני קונו. לפיכך הוכיח הב"ה את ישראל על ידי ישעיהו הנביא ואמ' הוי רב את יוצרו חרש את חרשי אדמה וגו'.

שני. ואל עפר תשיבני. על המות הכתו' מדבר. ואע"פ שהוא סוף כל העניינים והיה ראוי לאומרו באחרונה, אפי' הכי רצה להקדימו, לפי שדומה מותו של אדם ושובו אל העפר ליצירתו שהיתה מן העפר, שנא' (בראשית ג, יט) כי עפר אתה ואל עפר תשוב. לפיכך סמך הכתו' היצירה למות.

שלישי. הלא כחלב תתיכני. חוזר לספר תחלת בריתו, שהוא כמו חלב. ר"ל חלוש ורק ונפחז כמים או כחלב, והוא הטפה הנוצר ממנה. וכשיחשוב האדם ראשיתו ואחריתו איכה יתגאה. ועל זה אמר דוד ע"ה בספרו שפלות האדם וחסרונו, לא נכחד עצמי ממך אשר עושיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ, גלמי ראו עיניך וגו'.

מעשה בחסיד אחד שהיה הולך בשוק, וראה אדם אחד שהיה רוכב על סוס, והיה לובש בגדי ארגמן, והיו נגררין על הארץ, והיה מהלך לאט, והיה מראה בעצמו אותות הגאוה. נגש אותו חסיד אליו ואמ' לו, אינך מתבייש לילך כמנהג הזה, והלא מבני אדם אתה. אמ' לו אינך מכיר אותי, שאלו היית מכיר אותי לא היית מדבר כנגדי כדברים האלה. אמ' לו, אני מכיר אותך בטוב, ויודע שראשיתך טפה סרוחה ואחריתך לאשמן ושוחה.

רביעי. וכגבינה תקפיאני. תחלת בריתו של אדם נקפה ברחם אמו כגבינה הזו בתחלת בריתה, ועדיין אין בו רוח, עד שיקפוד אותו הב"ה ויפח באפיו נשמת חיים. לפי' צריך אדם להכלם מהב"ה, ויבוש מחטוא לו, וישבח תמיד לשמו יתברך שהסיעו מענין זה למעלה עליונה, ונתן בו דעת ובינה והשכל, להודות ולשבח לשמו שבראו לעובדו ולעשות מצותיו, שנא' (ישעיהו מד, ב) כה אמר ה' יוצרך מבטן לעבד לו.

חמישי. עור ובשר תלבישני. אחר שנקפא בבטן אמו וכגבינה, קרם עליו הב"ה עור, ורקם צורתו, והכין כל פעולתו. ומי שברייתו במדה הזאת, היאך יתגאה, ובמה יגבה לבו וירומו עיניו.

ששי. ובעצמות וגידים תסוככני. אחר שהיה חתיכה של בשר ועור חופה אותו, יחזק השליל בעצמות וגידים, ועדין הוא חלוש בכל התנועה, והוא סגור בבטן אמו, ולא יצלח לכל דבר כל ימי היותו במחשך הבטן עד עת צאתו במאמר הב"ה, שהוא ית' שמו מוצ[י]א מחשכה לנגוהים וממצוקה לרווחה, ומוציא אותו לאויר העולם. לפי' דוד ע"ה אמ', כי אתה קנית כליותי תסוכני בבטן אמי. ובהעלות אדם דברים אלו על לבו במה יתגאה.

שביעי. חיים וחסד עשית עמדי. שהוציא אותו מבטן אמו לאויר העולם הרחב, אחר אשר היה אסור במקום צר. ואמ' בתחלה חיים, מפני שהיה בבטן אמו במחשכים כמתי עולם, ואח"כ הוציאו הב"ה משם לחיים. וחסד, יספר החסד שעשה הב"ה עמו בצאתו מבטן, שזימן לו שדים לינק, שנא' (תהלים כב, י) כי אתה גוחי מבטן מבטיחי על שדי אמי. ואחר שגדל הסיעו מענין זה לענין אחר, והתיר רגליו שהיו אסורות שלא היה יכול להלך בהם, ופתח את פיו אחר היותו אלם, ופתח את עיניו אחר היותו עור, ופקח את אזניו אחר היותו חרש, וחנן אותו דעה ובינה אחר היותו טפש. ועל כן אמר דוד ע"ה, אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי נפשי. ואחר שיבין אדם כל העניינים האלו, מדה אחר מדה, במה יתגאה.

שמיני. ופקודתך שמרה רוחי. כשיגיע אדם למעלה גדולה, כגון עושר וכבוד או שררה או מלכות, ידע וישכיל שאין כבודו קיים ולא עשורו ולא טובו. וכל טובו כאין וכאפס, וברגע אחד יפטר מן העולם ויאבד עושרו, ולא ישאר מכל טובו כי אם כשרון פעלו. ולכך אמ' שלמה ע"ה, אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום. ואין אדם יודע עתו מתי ימות, שנא' (קהלת ט, יב) כי לא ידע האדם את עתו כדגים הנאחזים במצודה רעה. לפיכך ישים האדם תמיד שמונה דברים אלו נגד עיניו ועל לבו ולא יתגאה.